

भटक्या समाजातील स्त्रियांची आत्मकथने

डॉ. सर्जेराव पद्माकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
पेठ-वडगांव जि. कोल्हापूर.

मो.८३२९८१२०१२

सारांश :

दलित लेखिकांची आत्मकथने मराठी साहित्यात आत्मचरित्र या वाङ्मय प्रकाराचे स्वतंत्र स्थान आहे. त्याला ' दीर्घ परंपरा आहे. सर्वसाधारणपणे वाचकांनी या वाङ्मय प्रकाराबद्दल आस्थेने कुतूहल दाखविलेले आहे. मराठी वाङ्मयाच्या प्रवासात अनेक वळणे घेत हा साहित्य प्रकार मान्यता पावलेला आहे. विविध टप्प्यांच्या आधारे त्याचे विश्लेषण केले जाऊ शकते. इतके वैविध्य त्यात आढळते. अनेक अभ्यासकांनी त्याचे वेगळेपण आणि वैशिष्ट्ये वेळोवेळी दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. मराठीमध्ये पुरुषांच्या आत्मचरित्रांची आत्मकथनांची परंपरा सांगता येते. तशी ती स्त्रियांच्या आत्मकथनांची सांगता येते. या परंपरेत आपल्या व्यवच्छेदक वैशिष्ट्यांनी ही आत्मकथने नटलेली आहेत.

आपल्या जगण्याचा पट कमीअधिक प्रमाणात अभिव्यक्त करण्याचा साहित्यप्रकार म्हणून आत्मकथनाला विशेष महत्त्व आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये भारतीय संविधानाने कार्यान्वित केलेल्या शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामुळे इथला दलित, आदिवासी, भटके, विमुक्त इत्यादी सर्वच वर्गाने आत्मकथनाद्वारे आपले जीवन मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे यामध्ये भटक्या जमातीच्या विमल मोरे व जनाबाई गिन्हे यांच्या आत्मकथनाचा प्रस्तुत निबंधामध्ये विचार मांडला आहे.

पारिभाषिक संज्ञा : आत्मचरित्र, साहित्यप्रकार, गोपाळ, जातपंचायत, शिंदळकी करणे, गोंधळी समाज
'मरणकळा' जनाबाई गिन्हे

'गाव तिथं पालं आणि पाणी तिथं पालं', 'खाली धरती वर आभाळ', 'हातावरचं आणा आणि हातावरचं खा' असं भणंग जीवन जगणाऱ्या भणंग भटक्या समाजातील एक जमात म्हणते गोपाळ. या गोपाळ जमातीत जन्मलेल्या जनाबाई कचरू गिन्हे यांचे सन १९९२ रोजी प्रकाशित झालेले 'मरणकळा' आत्मकथन मराठी साहित्य प्रांतात गोपाळ समाजाचे प्रतिनिधित्व करते. गोपाळ समाजातील एक मुलीचा शिक्षणासाठीचा संघर्ष आणि गोपाळ समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक स्थितीचे दर्शन घडविणारे आत्मकथन म्हणून त्याकडे पाहता येते. 'मरणकळा' आत्मकथनाची मांडणी अशा एकूण ९ प्रकरणामध्ये केली आहे. आत्मकथनाची सुरुवात गोपाळ समाजाची तत्कालीन स्थिती कशी होती. याच्या कथनाने होते. सुरुवातीला आजी आजोबांच्या आठवणी सांगत आहे अशी रचना लेखिकेने केली आहे. प्रत्येक प्रकरणाचे शीर्षक पाहिल्यानंतर त्यांच्या अंतर्गातील आशय लक्षात येण्यास मदत होते. आजीने सांगितलेल्या आठवणी, जमातीची भटकंती, भूकेचे चित्रण, भीक मागणे, चोऱ्या करणे, शिक्षणासाठीचा संघर्ष, जातपंचायत, लग्नाच्या पध्दती, लेखिकेचे डी.एड. पर्यंतचे शिक्षण, लग्न, संसार, नोकरीच्या निमित्ताने होणारी धावपळ, त्यातून होणारा अपघात, पुन्हा नव्याने उभे राहून नोकरीत स्वतःला गुंतवून घेणे अशा सलग क्रमाने लेखिकेने आपला जीवनप्रवास कथन केला आहे. त्यामुळे मरणकळातील आशय अनुभव संपन्न, सरळ रेषेत असलेला दिसतो.

ज्या माणसांना घर नाही, गाव नाही, एका गावामध्ये तीन दिवसांपेक्षा अधिक काळ राहता येत नाही अशा भटकंती करीत भीक मागणाऱ्या या समाजाला अन्न, वस्त्र, निवाऱ्यासारख्या मूलभूत गरजा भागविणे कठीण असते, ही माणसे पालामध्ये राहत असतात. त्यांना खायला पोटभर अन्न मिळत नाही. आठरा विश्व दारिद्र्य अनुभवास येणाऱ्या या समाजाचे दर्शन आपल्याला 'मरणकळा' आत्मकथनातून घडते.

'मरणकळा' चे आशयसूत्र :

समाजव्यवस्थेने गुन्हेगारीचा शिकका मारलेल्या या समाजाला स्वतःच्या मालकीचे गाव, घर, जागा असे काहीच नाही. माणसाचा मृत्यू झाला तर पुरण्यासाठीही जागा नाही. ऊन, वारा, पाऊस यातून संरक्षण करण्यासाठी या समाजाला कशाचाही

आधार नाही. पोटातील भूक भागविण्यासाठी चोरी करणे, भीक मागणे, अनेकविध सोंगे घेणे अशा परिस्थितीला त्यांना सामोर जावं लागत असतं. अशा समाजामध्ये जन्मलेल्या जनाबाईं गिहे यांनी स्वतः बरोबरच या समाजाचे दुःख, वेदना आणि संघर्ष यांचे वर्णन करून धगधगते समाजवास्तव आपल्यासमोर ठेवले आहे.

वडीलांनी जनाबाईला शाळेत घातले तेंव्हा समाजाने विरोध केला. मुलीला शाळा शिकवणे या समाजाला पटत नाही. अशा समाजातील मुलगी शिक्षण घेते, शिक्षिका होते. आपल्या समाजातील भयंकर जीवन जगणारी माणसे, त्यांची सततची भटकती, चालीरीती, रुढी, परंपरा आणि समजूती यामध्ये अडकलेली आहेत. दसरा, दिवाळी, शिमगा, पाडवा हे सण भटकती करत भीक मागत साजरे केले जातात. हा समाज देवभोळा असल्याने काही बरे वाईट झाले तर ते देवाने केले असे तो मानतो. त्यामुळेच 'आसं कसं झालं?' आमच्यावर देव का कोपला? आम्ही का देवाचं घोडं मारलं का?' यासारख्या प्रश्नांमधून ते दृष्टिस पडते. समाजातील चालिरिती, रुढी, परंपरा, अज्ञान अंधश्रद्धा यांचे वेळोवेळी दर्शन घडते.

स्वतःला येणारे अनुभव, दुःख, समाजाशी, कुटुंबाशी संघर्ष, संघर्षातून होणारी भांडणे, मारामारी, गावातून केली जाणारी हाकालपट्टी, समाजातील विविध विधी, सण, शिक्षण घेताना आलेल्या अडचणी, बेकारी, नोकरीसाठी दूर राहणे, प्रवासाचा त्रास, अपघात आणि त्यातून सावरूनही अनेकविध प्रसंगाना तोंड देत जगणे असा एकूणच जनाबाईंच्या आयुष्यातील प्रवास 'मरणकळा' मधून घडलेला दिसतो.

शिक्षणासाठी संघर्ष :

अन्न, वस्त्र, निवारा या मानवाच्या मुलभूत गरजा पण या प्राथमिक गरजांचीच पूर्तता जिथे करता येत नाही, अशा ठिकाणी शिक्षण तर दूरची गरज ती कशी पूर्ण होणार ? या समाजातील लोकांचं पोट सतत पाठीला लागलेलं, त्याची भरती करण्यात आयुष्य संपत चाललेलं, ज्यांच्या आयुष्यालाच किंमत नाही अशा समाजात शिक्षणाचा प्रसार कसा होणार? अज्ञानाच्या अंधःकारात सापडलेल्या समाजातील एखादया व्यक्तिला शिक्षणासाठी फार मोठा संघर्ष करावा लागतो. जागोजागी अंधार असतो, विरोध असतो. समाजातील, कुटुंबातील विरोध मोडीत काढून गोपाळ समाजातील शिक्षण घेणारी जनाबाई ही पहिली मुलगी, मुलींना शिकविणे म्हणजे शिंदळकी किंवा भूताची बाधा होते, असा समज असणाऱ्या समाजाने लेखिकेला शाळेत घातले म्हणून त्यांच्या आजोबांना, वडीलांना बहिष्कृत केले. तरीही पंचायतीच्या निर्णयाला न जुमानता लेखिकेचे शिक्षण सुरु असते.

शिक्षण घेत असताना समाजाकडून अपमान, छळ, उपेक्षा सहन करावी लागते. जनाबाईं जेव्हा शाळेत जाते तेंव्हा तिच्या अवताराकडे पाहून एक बाई आपल्या मुलीला तिच्या शेजारी बस देत नाही. मास्तरला तिला हाकलून दयायला सांगते. पारास्थता सामना करीत पालाबरोबर फिरत - फिरत तिसरीपर्यंतचे शिक्षण जनाबाईं घेतात. 'पोटाप्रमाणेच पुस्तकांसाठीही भीक मागावी लागायची' असेही त्या नमूद करतात. या समाजातील स्त्रिया जात्यावर गाणी गाताना त्यातूनही टोमणे मारत. मुलीने शिकणे म्हणजे नाचक्की असे समजणाऱ्या या समाजातील लेखिकेचा चुलता म्हणत असे, 'बाप्या, बाप्या खेड्याला जा अन् पोरीला घेऊन ये. आपल्या भिकाऱ्याच्या पोरी का कुठं शिकल्यात ? चालला पोरीला शिकवायला. आरं बा ! उंटाच्या गांडीचा का मुका घेतुया ? का त्वा शिकायचा नाद धरला? अन् पोर थाटात नेऊन घातलीया.' शिक्षणासाठी घरातूनही विरोध असला तरी अशा विरोधाला न जुमानता प्रचंड इच्छाशक्तीच्या जोरावर संघर्षाला तोंड देत-देत लेखिका डी.एड.पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करते. अशा प्रकारे अज्ञानी असलेल्या गोपाळ समाजातील शिक्षणाविषयीच्या गैरसमजाचे दर्शन मरणकळातून घडते.

भूकेसाठी करावा लागणारा संघर्ष :

पाठीवर बिन्हाड घेऊन पोटासाठी गावोगाव भटकणाऱ्या या समाजाचा सगळ्यात मोठा प्रश्न असतो तो भूकेचा. रोजच्या रोजी रोटीचा. रोजी रोटीसाठी या लोकांना अनेक यातना सहन कराव्या लागतात. पोटातील भूकेमुळे निर्माण झालेल्या वास्तवावर प्रकाश टाकताना जनाबाईं म्हणतात, 'पोटात सकाळपासून कणभर अन्न नव्हतं' जाता दिस कल्ला. चार वाजायला आले हुते, जेवणाच्या उसटया पत्रावळया उकिरडयावर टाकल्या तशा आम्ही धावलो. आमच्याबरोबर कुत्रीबी धावले. आम्ही एकीकडे वढीत हुतो आन् कुत्री एकीकडे वढीत हुते.' उकिरडयावर टाकलेल्या पत्रावळयावर कुत्र्याप्रमाणेच माणसेही तुटून पडतात.

हृदय पिळवटून टाकणाऱ्या या भूकेसाठीच्या प्रसंगातून जनावरांप्रमाणे माणसालाही जीवन जगावे लागते. पोटातील भूक भागविणाऱ्यासाठी या समाजातील लोकांना कराव्या लागणाऱ्या संघर्षातून कुत्र्यापेक्षाही किंबहुना जनावरांपेक्षाही भयंकर वास्तव जीण वाटयाला आलेले दिसून येते. म्हणूनच भूकेपुढे, पोटापुढे माणसाचे सारे प्रश्न दुय्यम ठरतात. एकीकडे जनावरांप्रमाणे करावा लागणारा संघर्ष तर दुसरीकडे जगण्यासाठी भीक मागण्यासाठी घ्यावी लागणारी सोंगे या दोन्ही पातळीवरील वास्तव लेखिकेन मांडलेले दिसते. 'अंगात फाटकी तुटकी चोळी आणि इजार हुती त्याच्यातून अंगाला चटाचटा ऊन लागत हुतं. उन्हात चड्डी ओली व्हायची पाळी आली हती, आन् आमी जळगावात शिरलो... बानं इचार केला आन् बा मनला, पोरी आता म्या आंधळा हुतुया, माव्ह बोट धरं, खरोखरच बानं डोळं झाकले. म्या बाचा हात धरला आन् बानं गाणं मनाया सुरुवात केली, आंधळ्याला कुटका देई राम, रघुपती राघव राजाराम'.”” भीक मागण्यासाठी खरोखर आंधळा नसतानाही आंधळ्याचं सोंग घ्यावं लागतं. आंधळा नसतानाही आंधळ्याचं सोंग घेणारा माणूस, त्याची राहणी, भीक मागत असताना केविलवाणे होऊन म्हटले जाणारे गाणे. या सर्वच घटना प्रसंगातून गोपाळ समाजातील धगधगते समाज वास्तव आपल्या मरणकळा या आत्मकथनाद्वारे जनाबाई गिहे समाजासमोर ठेवताना दिसतात.

गोपाळ समाजातील स्त्रीजीवन :

दलित शोषित, पीडित भटक्या समाजातील स्त्रियांचे जीवन पुरुषांनी लिहिलेल्या साहित्यातून आले असले तरी स्त्रिये लिहिलेल्या स्त्रियांचे जीवन साहित्यातून अल्प प्रमाणात आले आहे. ज्यांना गाव नाही, घर नाही, तीन दिवसापेक्षा जास्त काळ एका ठिकाणी राहता येत नाही अशा समाजातील स्त्रियांचे जीवन अत्यंत हालाखीचे आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना दिलेले दुय्यमत्व त्यातही दलित स्त्रीला अतिशय वाईट अनुभवांना सामोरे जावे लागते. पुरुषांचे दास्यत्व स्वीकारून पिढ्यान् पिढ्या तिला चाकोरीबध्द जीवन जगावे लागते. असाच एक जीवनानुभव लेखिकेने सांगितला आहे. लेखिकेला घरात काम करताना तिचा लहान मुलगा फार त्रास द्यायचा म्हणून तिने मुलाला मारले. ही घटना लेखिकेच्या सासू आणि नणंदेने भर घालून नवऱ्याला सांगितली. ते ऐकून लेखिकेचा पती तिला म्हणतो, 'तुझं माझं नातं तुटलं, माझ्या घराबाहेर हो'. यावर लेखिका लिहिते, 'जंगलातल्या चुकलेल्या पाडसासारखी मी कावरीबावरी झाले हुते. हया दहा तोंडापुढं माझं एकटीचं तोंड आणि मला स्वातंत्र्य नव्हतं. त्यांचं ते खरं आणि माझं ते सारं खोटं असे समजून ते वागायचे हे सारं दुःख मी गिळून बसायची.'”” अतिशय लहान-सहान घरगुती क्षुल्लक कारणावरूनसुद्धा स्त्री आणि पुरुषही कसे छळतात याचा नमुना आपल्याला पहावयास मिळतो.

गोपाळ समाजातील स्त्रीला जीवनात कुठेच स्थैर्य मिळत नाही. ती सतत कष्टामध्ये, धावपळीमध्ये अडकलेली असते. या आत्मकथनामध्ये गोपाळ समाजातील कष्टकरा स्त्रिया, भीक मागून जगणाऱ्या स्त्रिया, लेखिकेच्या आईला तिच्यानंतर मूल होत नाही म्हणून लेखिकेला 'सपाटपाटीची' असं हिणवणाऱ्या स्त्रिया, मुलीने शाळा शिकणे म्हणजे शिंदळकी करणे असं म्हणणाऱ्या स्त्रिया या सर्व स्त्रियांच्या मनाचे, भावभावनांचे, सुखदुःखाचे, कल्लोळाचे काळजाला भिडणारे चित्रण मरणकळामधून येते. पोरीची जात म्हणजे काचेचं भांड, ती शिकल्यानंतर वाईट वर्तन करेल, समाजाचे नाक कापेल या दृष्टीकोनातून हा समाज स्त्रीवर्गाकडे पाहतो. या सर्वांचे परिणामकारक चित्र 'मरणकळा' मधून उभे केलेले दिसते. परंतु व्यापक अर्थाने गोपाळ समाजातील स्त्रीचे चित्र उभे राहताना दिसत नाही.

भाषा विशेष :

मरणकळा मधून आलेली भाषा ही गोपाळ समाजाची बोलीभाषा आहे. बीड - अहमदनगर सीमारेषा परिसरातील भाषेतील अनेक शब्द त्यातून आविष्कृत झाले आहेत. गोपाळ समाजाची भाषा, बोलीभाषेतील म्हणी, वाक्यप्रचार, गाणी यातूनही ते समृद्ध झाले आहे. या आत्मकथनाचे निवेदन प्रामुख्याने प्रथमपुरुषी स्वरूपातले आहे. आपले जीवन ओघवत्या शैलीत मांडल्याने आत्मकथनाला विलक्षण. प्रत्ययकारकता प्राप्त झालेली दिसते. लेखिकेने आपल्या पूर्वायुष्याचे कथन बोलीभाषेतून अत्यंत परिणामकारकरीत्या साधले आहे. निवेदनातील सहजपणा, निःसंकोचता, छोटी छोटी वाक्ये यामुळे आत्मकथनाला आटोपशीरपणा आला आहेच. त्याचबरोबर यामुळे अस्सलपणाही प्राप्त झालेला दिसून येतो.

बोटी (मटणाचा तुकडा), ढोणूक (लाकूड), इलाज (उपाय), बाजिंदी (नखरैल) बीमोड (नाश) खळगूट (कालवण), सागुती (मटण), जल्लाद (हुशार, भारी) असे गोपाळ समाजात वापरले जाणारे शब्द आत्मकथनाला आशयघनत्व प्राप्त करून देतात. हट्टाला पेटणे, टुमगी मागं लावणे, उरात धडकी भरणे, पाचवीला पुजणे, बारा बैलाचं बळ येणे, पाठीच धिर्ड काढणे अशा वाक्यप्रचारातून भटक्या समाजजीवनाची ओळख होते. 'मारणाऱ्याचा हात धरता येतो, बोलणाऱ्याचं तोंड धरता येत नाही, जित्याची खोड मल्यावाचून जात नाही' आब्रूच खचतं बीन आब्रूचं पोसतं, बाप भीक मागू द्यायना आन् माय भाकर दिना अशा म्हणींमधून या समाजाचे जीवन, त्यांची नितीमत्ता, सस्कार, संस्कृती, व्यवहार स्पष्ट होतात. यातून आविष्कृत झालेल्या उपमा, संवाद, इंग्रजी शब्द, शिव्या, गाणी या सर्वच गोष्टींमधून 'मरणकळा' हे आत्मकथन समृद्ध झाले आहे. त समाज वास्तवाला स्पर्श करणारे ठरत असल्यामुळे नलिनी महाडिक म्हणतात, 'जनाबाई गिहे यांनी मरणकळा' या आत्मकथनात आपल्या भटक्या जातीचे वास्तवपूर्ण चित्रण केले आहे.' ते योग्य वाटते.

समारोप :

स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाची प्रकाशकिरणे समाजापर्यंत किंबहुना तळागाळापर्यंत पोहोचण्याची प्रक्रिया सुरु होती. या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून ही किरणे तळागाळापर्यंत पोहोचत होती. पोटाची भूक शमविण्याचा ठाण मांडून उभा राहिलेला पश्र्न सोडविताना दलित समाजाला त्याहीपेक्षा दलित समाजातील स्त्रीला करावा लागणारा संघर्ष वेगळा अनुभव सांगून जातो. या भूकेबरोबरच शिक्षणासाठीचा संघर्ष तोही स्त्री असूनसुद्धा शिक्षण म्हणजे फारच विदारक अनुभव. असा विदारक अनुभव, परिणामकारक भाषा निवेदनशैलीमध्ये जनाबाई गि-हे यांनी मरणकळातून मांडला आहे. गोपाळ समाजाला स्वतःच्या गाव, घर असे काही नसतानाही हा समाज भटकंती करित भीक मागत आपल्याला येणारं, आलेलं आयुष्य कंठत असतो. माणसाला माणूस असूनसुद्धा माणसासारखं जीवन जगता येत नाही. तर जनावरासारखं जीवन त्याला जागवं लागतं. हे भयानक वास्तव या आत्मकथनातून समोर येतं. मात्र हे वास्तव असलं तरी 'आपली कुठं इस्टीक वाया चाललीया, चार घरं मागतुया तवा पोटाला मिळतंया मला नको दोन बाया एका हाडाला दोन मुया' दुसऱ्या लग्नाचा विचार नाकारणारी लेखिकेच्या वडिलांसारखी व्यक्तिरेखा ही वर्तमान परिस्थितीचा विचार केंद्रस्थानी ठेवणारी व्यक्तिरेखा परिणामकारक निश्चितच ठरते.

एकूणच गोपाळ समाज, या समाजातील मानवी मनाचे, स्त्री मनाचे त्यांच्या व्यथा, वेदना, संघर्ष, शिक्षणाचा संघर्ष यांचा मेळ बसविताना बोली भाषा, म्हणी, वाक्यप्रचार गोपाळ समाजातील सांकेतिक भाषा यांचा अतिशय उत्तम संयोग साधलेला दिसता.

'तीन दगडाची चूल'- विमल मोरे :

'तीन दगडाची चूल' हे विमल मोरे लिखित आत्मकथन एका वेगळ्या विश्वाची ओळख आपणाला करून देते. 'तीन दगडाची चूल' हे आत्मकथन भटक्या विमुक्त जमातीमधील स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मकथनामध्ये दुसरे आत्मकथन आहे. विमल मोरे यांचे हे आत्मकथन २००० साली प्रकाशित झालेले असून यामधून त्यांनी आपल्या जीवन जाणिवांसह स्वतः जगलेला समाज चित्रित केला आहे. 'तीन दगडाची चूल' मधून विमल मोरे यांनी स्वतः जगलेला समाज अगदी बारकाव्यांसह टिपलेला आहे. या समाजात असणाऱ्या रुढी, परंपरा, चालीरिती, समजूती, अंधश्रद्धा यांची स्पष्टपणे माहिती दिलेली आहे. या परंपरेत हा समाज कसा जगतो, तसेच उपेक्षितांतील उपेक्षित असणारे स्त्रियांचे जीवन या आत्मकथनातून मांडले आहे. भटक्या समाजातील लोकांची पोटाची भूक, पोटाच्या भूकेसाठी भटका समाज कशा प्रकारचे जीवन जगतो आहे याचे चित्रण विमल मोरे यांनी आपल्या या आत्मकथनातून केले आहे.

आत्मकथनाचा आशय :

समाजव्यवस्थेकडे स्त्रीच्या दृष्टिकोनातून पाहण्याचे परिणाम, रुढी, परंपरेत अडकलेल्या भटक्या समाजाला रोजची चूल पेटविण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष याचे केलेले चित्रण म्हणजे 'तीन दगडाची चूल' हे आत्मकथन होय. या आत्मकथनामध्ये विमल मोरे यांनी आपले लग्नापूर्वीचे कोल्हापूर (कळंबा) येथील जीवन व पालाबरोबर भटकंतीचे जीवन आणि लग्नानंतरचे

चळवळीतील घटना -प्रसंगाचे वर्णन करताना दिसून येतात. एका स्त्रीने भोगलेले दुःख फक्त तिचेच न राहता ते भटक्या समाजातील प्रत्येक स्त्रीचे होऊन जाते. विमल मोरे या लग्नापूर्वीची विमल नामदेव भोसले तिचा भाऊ अशोक हयाच्यामुळे प्रथम शाळेची पायरी चढते. विमलला शिक्षणासाठी तिची वहिनी सुमती ही मदत करते. कोल्हापूरमध्ये राहून शिक्षण घेता घेता सुटीच्या काळात पालाबरोबर जाणे, या समाजातील पुरुष अंबाबाईचा पुजारी होऊन भीक मागून आणतात, लहान मुलेही लाकडाच्या काठीला कापड गुंडाळून त्याची सटवाई करून भीक मागतात. गोंधळी समाजातील स्त्रियाही पुरुषांच्या बरोबरीने काम करतात. भीक कोण वाढत नाही तेंव्हा भांडी विकायला स्त्रिया आणि पुरुषही जातात. या समाजात संशय घेणारे, दारु पिणारे पुरुष आहेत. ते दारु पिऊन बायकोला मारतात. स्त्रिया हे सर्व सहन करतात. असे भटक्या समाजातील चित्रण आपल्याला 'तीन दगडाची चूल' या आत्मकथनामध्ये पहावयास मिळते.

तसेच विमल मोरे यांच्या दुसऱ्या भावाचे (लिंगाप्याचे) लग्न झाल्यानंतर पैशाच्या ओढाताणीमुळे आई-वडिलांची व भावंडांची वाटाणी होते. त्यांची ताटातूट, अशोकदादाची बदली या घटना - प्रसंगातून हे आत्मकथन फिरताना दिसते. तरीही त्या शिक्षण घेतात. पण घरातील मानसिक त्रासामुळे आणि दारिद्र्यामुळे त्यांचे शिक्षण थांबते. त्याचवेळेस त्यांना दादासाहेब मोरे यांचे स्थळ येते. आणि त्यानंतर विमल नामदेव भोसले हया सौ.विमल दादासाहेब मोरे होतात. त्यामुळे आत्मकथनाला वेगळी दिशा मिळते. पालाबरोबर भटकंती करणारे त्यांचे जीवन चळवळीच्या मार्गाने धावताना दिसते. दादासाहेब मोरे यांच्याबरोबर त्या भटक्या विमुक्तांच्या कार्यक्रमाला जातात. त्यामुळे त्यांना भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न समजतात. त्यांच्या अडचणी लक्षात येतात. तसेच त्या विटा येथील कार्यक्रमात अशिक्षित, अडाणी नंदीवाल्यांची शांताबाई आपल्या समाजाचे जीवन, स्त्रियांची दुःखे, वेदना मांडताना पाहतात. विविध ठिकाणी कार्यक्रम घेण्यासाठीच्या बैठका पाहतात. या कार्यक्रमातून आलेले अनुभव त्या आत्मकथनाच्या दुसऱ्या भागात मांडलेल्या आहेत. भटक्या - विमुक्तांचा मेळावा, उत्तम कांबळे यांच्या घरातील बैठक, याबरोबरच नाशिक येथे विमल मोरे यांनी पोटात दुःखण्याचे नाटक करून मांत्रिकाचा ढोंगीपणा उघड केला. याचेही चित्रण या आत्मकथनात येते. दादासाहेब यांच्या सहवासामुळे त्या चळवळीत सहभागी होतात. आणि चळवळीतून आलेले अनुभव त्यांनी आत्मकथनाच्या उत्तरार्धात मांडले आहेत. तसेच दादासाहेब मोरे यांच्या नोकरीच्या निमित्ताने त्यांच्याबरोबर फिरताना जीवनाशी, परिस्थितीशी संघर्ष करण्याची तयारी ठेवताना त्या दिसतात. यामधून दगडाची चूल' चे अंतरंग दिसून येते.

भटकंतीचे चित्रण :

तीन दगडाची चूल' मध्ये विमल मोरे यांनी गोंधळी समाजाच्या वाटयाला आलेल्या भटकंतीचे चित्रण केले आहे. गोंधळी समाजाचे देवस्थान सांगली जिल्हयातील जत येथे आहे. गाव आहे पण पोटासाठी देवीचा पुजारी होऊन भीक मागत ही जमात गावोगावी फिरताना दिसते. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत जगणाऱ्या माणसाने दिलेल्या भीकेवर हा गोंधळी समाज जगताना दिसतो. हा समाज गाव बदलताना कधी पायी तर कधी एस.टी. ने प्रवास करतो. या प्रवासाचे वर्णन करताना विमल मोरे सांगतात, 'पाचसहा दिवसातच आम्ही अथणीहून उगारला राहण्यासाठी आलो. उगारच्या बस स्टॅण्डवर आमच्या सात आठ कुटूंबातील चिल्ली-पिल्ली मिळून, तीस - पस्तीस लोकांची गर्दी त्या स्टॅण्डवर सर्व लोकांचं लक्ष वेधून घेत होती.'^{१०} यावरून गोंधळी समाज संसार बरोबर घेऊन भटकंती करताना दिसतो. अशातहेने गोंधळी समाजातील लोक एका गावावरून दुसऱ्या, दुसऱ्यावरून तिसऱ्या गावाला भटकंती करत जगताना दिसतात.

पालावरचे जीवन :

पालावरील जीवनामध्ये सगळीच माणसे उघडयावर राहतात. बायकाही उघडयावर बसून आघोळ करताना दिसतात. अन्नही उघडयावर शिजवितात व खातातही. पालावरचं जावन जगताना दुःख, दैन्य, अंधश्रध्दा यामध्ये हा समाज गुंतलेला दिसून येतो. सर्व काही उघडयावर जगणं जगावं लागतं. सर्व उदरनिर्वाह हा वादळ-वाऱ्यात, ऊन-पावसात भटकतच करावा लागतो हे वास्तव विमल मोरे या आत्मकथनातून मांडतात. स्वतःच्या मालकाच्या चार भिंती असतात, त्याला घर म्हणतात हया विचारांपासून ही माणसं खूप लांब असतात. उध्वस्त जगण्याचा प्रवास या आत्मकथनातून अनेक ठिकाणी पहायला मिळतो.

चोरीचे प्रसंग :

गोंधळी समाज हा पोटासाठी भटकंती करतो. त्यामुळे तो अनेक ठिकाणी भीक मागत जगत असतो. ज्यावेळी कोणी भीक वाढत नाही त्यावेळी ही माणसे नविन व्यवसाय शोधतात असाच एक भांडी विकण्याचा धंदा चालू असतानाचा प्रसंग लेखिका सांगते. धंद्यामध्ये खूप घासाघीस करून दुकानातील दरापेक्षा कमी किंमतीला भांडी विकावी लागतात. तेंव्ही ही माणसे भांड्याची मोड घेताना वजनाच्या पारड्याला चुंबक चिटकवतात. नविन भांड्याचे वजन करताना भांड्याला पारड्याला चुंबक चिकटवून लोकांना फसवतात. ही एक प्रकारे चोरीच असते. असे करताना सापडले तर त्यांना मार खावा लागतो. परंतु परिस्थिती तसं वागायला भाग पाडते. म्हणजे नाइलाजास्तव कसंतरी पोटाची भूक भागविण्यासाठी ही माणसं वेगवेगळ्या पध्दतीनं आपली जीवनपध्दती बनवून जगण्याचा प्रवास करतात.

शिक्षणाविषयी अज्ञान :

गोंधळी समाज भटकंती करून जगणारा समाज आहे. रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, देवधर्म यामध्ये गुरफटलेला आहे. भीक मागून जीवन जगणे आवश्यक असल्याने हा समाज शिक्षणापासून वंचित राहिलेला आहे. या समाजातील मुले शाळेत न जाता सटवाई घेऊन भीक मागायला जातात. त्यामुळे त्यांचे कसे - बसे पोट भरते. या समाजातील काही मुले शाळा शिकून नोकऱ्या करू लागले आहेत मात्र संख्या फार कमी आहे. मुलींना मात्र शाळेत पाठविले जात नाही. या आत्मकथनामध्ये लेखिकेला ज्यावेळी तिचा भाऊ अशोकदादा, शाळेत पाठवायचे म्हणतो तेंव्हा तिचे बाबा रागाने दादाला म्हणतात, आशा तुज डोस्कबिस्कं फिरलं का काय ? पुरीला शाळेत घालतु म्हणतूस... आमच्या जातात पुरा शाळेत जात्यात का? लय शिकलास म्हंजी शेना झालास व्हय?'''''' यावरून असे दिसते की, त्यांच्या मते मुलगी कितीही शिकली तरी तिला चूल आणि मूल सुटलेले नाही आणि आपल्या जातीत पोरी शाळेत जात नाहीत. आणि शाळा शिकल्या तर त्याच लग्न होणार नाही. त्यांना घरी ठेवून घ्यावे लागेल. यावरून असे दिसते की, गोंधळी समाजाच्या मुलींच्या शिक्षणाला विरोध आहे. अशाप्रकारे या आत्मकथनात विमल मोरे शिक्षणाविषयी, समाजाकडून आलेले अनुभव व स्वतःचे अनुभव व्यक्त करताना दिसतात. शिक्षण हेच सर्व प्रगतीचे लक्षण आहे हा विचारच अजून यांनी स्वीकारलेला नाही याचे चित्रण या आत्मकथनातून स्पष्ट होते.

गोंधळी समाजातील स्त्री जीवन :

शूद्र वर्णातील लोकांना सामाजिक व्यवस्थेत दुय्यम दर्जाची वागणूक दिली जात होती. या वर्गातील स्त्री ही शूद्राचे जीवन जगत होती. पुरुषसत्ताक कुटुंबपध्दतीमुळे पुरुषांची दासी म्हणूनही जीवन जगत होती. अशी दुहेरी उपेक्षा भोगणारी स्त्री भटक्या आणि गावकुसाबाहेरच्या समाजरचनेत दिसून येते.

या आत्मकथनामधील स्त्री ही पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करताना दिसते. चूल आणि मूल यामध्येच अडकलेली दिसत नाही. तरीही तिच्या वाट्याला उपेक्षित असेच जीवन येते. राबराब राबूनही तिच्याबद्दल या समाजातील पुरुषाला जराही आपुलकी वाटत नाही. या समाजातील स्त्री कधीच शाळेची पायरी चढली नाही. लहानपणीच तिचे लग्न केले जाते. 'संसार म्हणजे काय?' हे समजण्याच्या आतच तिला मुलं होतात. अशा परिस्थितीत या समाजातील स्त्री पुढे आयुष्यभर चूल, मूल आणि कष्ट यामध्ये गुरफटलेली दिसून येते. या समाजातील स्त्री ही शिक्षणाविषयी अज्ञानी आहेच तशीच ती अंधश्रद्धाळूही आहे. या आत्मकथनामध्ये विमल मोरे लहान असताना तिला गोवर येतो. अगाला जखमा होतात. तरीही तिला दवाखान्यात घेऊन न जाता देवाधमाचच बघतात. घाडगेमावशी विमलला. गोवर का आला त्याचे कारण सांगते, देव धुवायला थाड पाणी टाक...' ही पानी पीत हुबी हती. हिंनं तव्वाचं ताजं पानी टाकायचं सोडून उष्ट पाणी देवावर ओतलं मी लई चिडली होती हिच्यावर. तेंव्हा बोलले सुध्दा देवा आता या पोरीला काय तरी करील आनि थोड्याच दिवसात असं झालं.''''' अशा प्रसंगातून त्याची दवाकड बघण्याची दृष्टी आणि या समाजातील स्त्री ही अंधश्रद्धाळू आहे, हे ही दिसून येते. या समाजातील स्त्रीचे जीवन हे पुरुषी वर्चस्वाखाली दबलेले असल्याचे दिसते. या समाजातील स्त्री नवयाबरोबरीने घराबाहेर पडून भांडी विकण्याचा आणि पोट भरण्यासाठी धडपडताना

दिसते. तरीही या समाजातील पुरुष आपल्या बायकांना मारहाण करताना दिसतात आणि या स्त्रिया हा छळ निमूटपणे सहन करतात. अशा अनेक प्रसंगातून या समाजातील स्त्रियांचं जीवन समजून घेता येते.

जातपंचायत :

भटक्या आणि विमुक्त जमातीमधील लोक हे अंधश्रद्धा, दारिद्र्य, लाचारी यामध्येच जीवन जगताना दिसतात. भटक्या विमुक्तांमध्ये प्रत्येक जमातीची जातपंचायत असल्याची दिसते. गोंधळी समाजातही जातपंचायत आहे. या समाजात कोणी रुढी, पंरपरा मोडून काही केले तर जातपंचायत बसविली जाते. तसेच प्रकरण मिटवायचे असेल तर दंड भरून घेतला जातो. जातपंचायतच्या निर्णयाविरुद्ध जर कोणी गेले तर त्याला सर्व समाज वाळीत टाकतो. म्हणजे त्याला बहिष्कृत केलं. जातं त्यामुळे वाळीत टाकण्याच्या भितीने जातपंचायत जो निर्णय देईल तो निर्णय सर्वजन पाळतात. आणि तो सर्वांसाठी बंधनकारक असतो.

भाषा विशेष :

या आत्मकथनामधील गोंधळी समाज भटकंतीच्या निमित्ताने कोल्हापूर, बेळगांव, बोरगांव, खर्कई, माळीनगर(सोलापूर), गोंधळ्यांची वाडी (जत), उमदी, अथणी, बनाटी, उगार, निपाणी, संकेश्वर, सौंदत्ती, मिरज, सांगली, चिकोडी, या परिसराशी त्यांचा संबंध आल्याने या परिसरातील भाषेचा प्रभाव या समाजावर झालेला आहे. संवादासाठी हा समाज वापरत असलेली भाषा पुढीलप्रमाणे दिसून येते.

आमच्या घरातील माणसं वेगवेगळ्या दिशेनं मागून खात फिरत होता. परंतु 'आषाढ' मात्र एकत्रच करत होती.' आई व विमल आषाढाला यशोदाकाकीकडे जातात तेंव्हा आंबूआक्का आईला म्हणाली, थोरली आय... त्वा कवा आलास?

आताच आली... त्वा कशी हायीस?

बरंच म्हणायचं... इमल, त्वा बी आलीस व्हय?

मी म्हणाले, व्हय... आकाड बगाया आली.”^{१३}” या संवादासाठी वापरलेल्या भाषेशिवाय या समाजाची सांकेतिक अशी भटक्यांची गुप्तभाषा आहे.

'नामदेवमामा... चिडक कणशी गासका लागत्याती “^{१३}” (नामदेवमामा . बघ, माणसं इगडंच येत आहेत) 'पांडुरंग, उगचं खंबडा करवाडू नटी... पाकत्याली... दुसरीकडं खुकानु”^{१४}” (पांडुरंग उगीच भांडण करू नकोस... लोक मारतील... दुसरीकड जाऊ...

या आत्मकथनामध्ये कोल्हापूर, सांगली, परिसरात वापरले जाणारे संवाद आले आहेत. पूर्वार्धातील भाषेत सहजता दिसते. पण उत्तरार्धातील भाषेत सहजता दिसत नाही. या आत्मकथनामध्ये विमल मोरे यांनी बोलीभाषेचा वापर केलेला आहे. भाषेतील म्हणी, वाक्प्रचार, उखाणे, लम्नात रुखवताच्यावेळी घ्यायची नावे, गोंधळ्यांची गीते यांचाही वापर केलेला दिसून येतो. उदा.:

'घरात नाही दाना आनि हवालदार म्हणा... ”^{१५}” देव आला द्याला आनं पदर न्हाय घ्याला”^{१६}”... 'कर न्हाय त्याला डर कसली?”^{१७}”... संवादासाठी बोलीभाषेत वापरली जाणारी विरोधात्मक वाक्येही प्रसंगावधानाने वापरली आहेत.

उदा:

१) बाय हाय का कसाबीण...'

२) 'गोरीपान पोरगी काळी ठिक्कर पडली' ...

लग्नप्रसंगाच्या वेळी नवरा-नवरीने घ्यावयाची नावे उखाण्यातून घेण्याची प्रथा असलेली दिसते.

उदा :

'चलती है बस उडती है धूल, शुभांगी के हात मे गुलाब का फूल”^{१८}”... रुखवताच्या वेळी घ्यावयाची नावे.

आला आला रुखवत, त्यावर होतं गाजार, आणि ईनबायला पोरं हजार तर नुसता भुतांचा बाजार....”^{१९}” इत्यादी

उखाण्यातून रुखवताच्या वेळी शाब्दिक टोले मारले जातात. प्रश्नात्मक कुट पध्दतीचे उखाणेही रुखवताच्या वेळी घेतले जातात. हा समाज भटका समाज असल्यामुळे त्यांना सतत गावोगावी भटकंती करावी लागते. त्यामुळे प्रादेशिक भाषेचा प्रभाव त्यांच्या भाषेवर दिसून येतो. महाराष्ट्र आणि कर्नाटकच्या सीमावर्ती भागामध्ये बोलली जाणारी भाषा, बोलीचा वापर व्यक्तीच्या नावामध्ये झालेला दिसतो.

उदा:- लिंगाप्पा, मयप्पा, तायाप्पा, यल्लमा इ. चळवळीमधून वापरली जाणारी आक्रमक, ग्रामीण आणि नागरी भाषा दिसते.

'तीन दगडाची चूल' मधील गोंधळी समाज हा सतत भटकंती करत असतो. त्यामुळे त्यांना निश्चित गावं नाही. स्वतःचे असे घर नाही. स्थिरता नाही. अनेक गावी भटकत असतात. आपली पाले, संसार डोक्यावर घेऊनच हा समाज सतत इकडून तिकडे भटकत असतो. त्यांना तीन ते चार दिवसापेक्षा जास्त एका गावत राहता येत नाही. या भटकंतीतच जन्म, मृत्यू, अंत्यविधी व इतर विधीही पार पाडले जातात. अशा भटक्या आयुष्याची फरपट 'तीन दगडाची चूल' या आत्मकथनातून स्पष्ट होताना दिसते. एक विदारक जगण्याचं प्रभावी चित्रण या आत्मकथानातून समोर आलेले दिसते.

निष्कर्ष :

- फार कमी भटक्या समाजाच्या स्त्रियांनी आत्मकथने लिहिली आहेत.
- सतत भटकंती हा स्थायीभाव दोन्ही आत्मकथनातून स्पष्ट होतो.
- रूढी-प्रथा आणि परंपरा जीवापाड जपणारा हा समाज आहे.
- अंधश्रद्धाळू वृत्तीमुळे स्त्रियांना अनेक दुःखे भोगावी लागतात.
- भटक्या समाजातील स्त्रियांचे जीवन चित्रण प्रभावी आले आहे

संदर्भसूची :

1. जनाबाई गिन्हे - 'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. १२
2. जनाबाई गिन्हे - 'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. ३३
3. जनाबाई गिन्हे - 'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. १७
4. जनाबाई गिन्हे - 'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. १४
5. जनाबाई गिन्हे - 'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. ७९
6. जनाबाई गिन्हे - 'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. ८७
7. जनाबाई गिन्हे - 'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. ८
8. जनाबाई गिन्हे - 'मरणकळा', प्रचार प्रकाशन कोल्हापुर १९९२, पृ. २१
9. विमल मोरे - 'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. ५९
10. विमल मोरे - 'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. २
11. विमल मोरे - 'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. ६६
12. विमल मोरे - 'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. ३१
13. विमल मोरे - 'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. १६
14. विमल मोरे - 'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. ०७
15. विमल मोरे - 'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. १४
16. विमल मोरे - 'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. १९९
17. विमल मोरे - 'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. ८१
18. विमल मोरे - 'तीन दगडाची चूल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०००, पृ. ८